

De Slag bij Bodegraven in 1023 of 1025?

In 2015 schreef ik een artikel over de Slag bij Bodegraven, de veldslag waarin graaf Dirk III van Holland bisschop Adelbold van Utrecht versloeg. De oudste bronnen geven alleen de datum (11 juli) waarop deze strijd werd uitgevochten maar ze noemen geen jaartal. Op grond van een aantal argumenten kwam ik op 1025 als meest waarschijnlijke jaar. Edo Oostebink twijfelde echter aan een paar van mijn argumenten, en na een plezierige e-mailwisseling moet ik toegeven dat dat terecht was. Met toestemming van Edo vat ik hier zijn overwegingen samen, en kom ik tot een nieuwe datering.

De rol van keizer Hendrik II

Bisschop Adelbold was goed bevriend met Hendrik II, de keizer van het Duitse Rijk. Deze had de bisschop in 1018 gesteund in zijn conflict met Dirk III, maar de karige berichten over Bodegraven zeggen nergens dat hij nu weer bijsprong. Ik achtte het daarom aannemelijk dat dit gevecht pas na de dood van Hendrik II (13 juli 1024) plaatsvond, want anders had hij wel geholpen. Edo merkte op dat dit geen dwingend argument is. Het staat niet vast dat de keizerlijke hulp in Bodegraven ontbrak, en bovendien was Hendrik in deze jaren met allerlei problemen elders in zijn rijk bezig. Hij kon niet altijd militairen vrijmaken om lokale conflicten in de Lage Landen op te lossen. Als de keizerlijke steun er niet was of niet is vermeld, dan hoeft dat niet te betekenen dat deze keizer er niet meer was. Dit is dus geen argument om te stellen dat de Slag bij Bodegraven waarschijnlijk ná 1024 heeft plaatsgevonden.

Het sterfjaar van Megingos

Het jaartal 1025 is tevens gebaseerd op het gegeven dat er een graaf genaamd Wiking sneuvelde in Bodegraven. Hij vocht aan de kant van de bisschop en was waarschijnlijk afkomstig uit Gelre (de regio rond Bonn). Zijn voorganger heette Megingos en die overleed tussen 996 en 1001. Over zijn precieze sterfjaar bestaat geen zekerheid. Wiking is vervolgens 24 jaar aan de macht geweest. Wanneer Megingos in 1001 stierf, dan zou 1025 het jaar van de Slag bij Bodegraven zijn. Edo betoogde echter dat het jaartal 1001 voor Megingos pas in laatmiddeleeuwse geschriften verscheen, terwijl uit de eigentijdse bronnen is af te leiden dat hij al in 996-999 stierf. De dood van Wiking, 24 jaar later, zou dus op zijn vroegst in 1020 en uiterlijk in 1023 zijn.

De oorkonden uit Paderborn

De persoonsnaam Wiking (of Vuikin of Wilring) was uitzonderlijk. Hij komt in het begin van de elfde eeuw een paar keer voor in oorkonden die in de regio Paderborn zijn opgesteld, en het lijkt daarbij steeds om dezelfde persoon te gaan. De laatste keer is in een oorkonde opgesteld op 4 januari van een niet exact bekend jaar, ergens rond 1023-1025. Die oorkonde is mede ondertekend door bisschop Sigebert van Minden, die aantrad na 19 februari 1022 (de sterfdatum van zijn voorganger Dietrich II). De oorkonde kan daarom op zijn vroegst van 4 januari 1023 dateren, en dan moet onze Wiking (aangenomen dat het dezelfde persoon is) op die dag nog in leven zijn geweest.

Op grond van het bovenstaande is niet 1025 maar 1023 het meest aannemelijke jaartal voor de Slag bij Bodegraven. In dat jaar, op 26 juni, werd ook de nieuwe Sint-Maartenskerk in Utrecht gewijd. Bij deze plechtigheid, georganiseerd door bisschop Adelbold, was keizer Hendrik II persoonlijk aanwezig, plus nog twaalf bisschoppen uit de omliggende bisdommen. Johannes Pontanus schreef dat er ook heer Wiking van Gelre erbij was. Het moet voor gastheer Adelbold de uitgelezen netwerkbijeenkomst zijn geweest om steun te verwerven voor zijn militaire plannen tegen zijn lastige buurman, graaf Dirk III. De aanval vond, als alle aannames kloppen, twee weken later plaats, op 11 juli 1023. Ondanks alle hulp liep het, net als in 1018, uit op een fiasco voor Utrecht.

Kees Nieuwenhuijsen

1 juli 2023

Bronnen: zie onderstaand artikel.

DE SLAG BIJ BODEGRAVEN IN HET JAAR 1025¹

KEES NIEUWENHUIJSEN

Inleiding

In de elfde eeuw hadden de graven Holland en de bisschoppen van Utrecht het voortdurend met elkaar aan de stok. De grens tussen hun rechtsgebieden liep door onontgonnen veenmoerassen en was daarom niet scherp gedefinieerd. De graven namen geregeld land in bezit in westelijk *Frisia* (de naam Holland kwam pas rond het jaar 1100 in zwang), land waar de bisschoppen ook aanspraak op maakten. De bisschoppen probeerden hun rechten te bewijzen door middel van oorkonden en als dat niet hielp grepen ze naar de wapens.

De grootste en bekendste militaire confrontatie vond plaats op 29 juli 1018, toen bisschop Adelbold van Utrecht zijn rivaal graaf Dirk III bij Vlaardingen aanviel. Adelbold kreeg daarbij steun van de keizer van Duitsland, de hertog van Neder-Lotharingen en de bisschoppen van Luik, Kamerijk en Keulen. Samen brachten ze een enorm leger op de been maar toch wist Dirk III de strijd glorieus te winnen. Minder bekend is dat er in deze periode ook bij Bodegraven een veldslag werd uitgevochten. De inzet was een leengoed (*beneficium*) dat de graaf van Holland van de bisschop van Utrecht had afgenomen. Onze kennis omtrent dit treffen is gebaseerd op een oorkonde die gedateerd is op 2 mei 1064 en op twee kronieken uit het midden van de veertiende eeuw, de *Chronographia* van Johannes de Beke en de *Bella campestris*. De laatste twee noemen 11 juli 1018 als datum van de Slag bij Bodegraven.

Wanneer dit inderdaad juist zou zijn, dan zou de Slag bij Bodegraven een paar weken vóór de Slag bij Vlaardingen hebben plaatsgevonden. Om een aantal redenen is dit niet erg aannemelijk. Die redenen zullen in dit artikel uiteen worden gezet, en er wordt een waarschijnlijker jaartal voorgesteld. Om te beginnen staan we

stil bij de bronnen die de Slag bij Bodegraven beschrijven.

De oorkonde van 2 mei 1064

De oudste bron is een oorkonde die de datum 2 mei 1064 draagt. Feitelijk is dit stuk pas 80 jaar later opgesteld door de bisschoppen van Utrecht.² Ze maakten de vervalsing om hun recht op gebieden in Holland aan te tonen. De koning zelf, gesteund door een indrukwekkende lijst hoogwaardigheidsbekleders, zou hebben verklaard dat graaf Dirk III zijn bezittingen daar onrechtmatig had verworven. De oorkonde noemt onder meer een leengoed bij Bodegraven:

*Het goed dat graaf Unroch van bisschop Adelbold [in leen] hield, van de plaats die Sigeldrith heet tot in Rijnsmuider, vandaar stroomopwaarts vanaf het westelijk deel van de Rijn tot in Bodegraven, na Unroch [was de leenman] Godezo, na Godezo Dirk Bave filius [de zoon van Bava], die door graaf Dirk eruit werd gegooid en die het zo Sint-Maarten [de Utrechtse kerk] ontnam.*³

Alhoewel het een *falsum* betreft, wordt aangenomen dat de historische en geografische gegevens in deze oorkonde wel kloppen, en dat dit leengoed dus inderdaad heeft bestaan en bestuurd is door de genoemde leenmannen. Het gebied lag ten zuidwesten van de Oude Rijn, ter hoogte van Bodegraven.⁴

Het document geeft geen jaartallen maar noemt wel vijf personen. Twee daarvan zijn met zekerheid te identificeren: bisschop Adelbold van Utrecht, die in functie was van 1010 tot 1026 en graaf Unroch van Teisterbant die ergens na het jaar 1010 overleed.⁵ Unroch was een bloedverwant van Adelbolds voorganger Ansfried, en door die band met het Utrechtse bisdom maar ook vanwege zijn militaire verdiensten kan hij het leengoed bij Bodegraven hebben verkregen.⁶

¹ Ik dank Henk 't Jong voor zijn kritische opmerkingen bij de conceptversie van dit artikel.

² Henderikx 2001, p. 56 en noot 71.

³ OHZ nr. 86; vertaling: Nieuwenhuijsen & De Ridder 2012, p. 184.

⁴ Van Tuyl 1998; Kuiken 2004, p. 239.

⁵ Kuiken 2004, p. 241-242.

⁶ Alpertus van Metz, ed. van Rij 1999, p. 51 en 57.

Afb. 1. Het beneficum van Dirk Bavenzoon lag vermoedelijk ten zuidwesten van de Oude Rijn, tussen Rijnsmuiden en Bodegraven. De locatie van het in de oorkonde genoemde Sigeldrith is niet bekend. Naar Henderikx 1987 en Tuyl 1998.

Wie de overige drie waren weten we niet zeker. De naam Godfried (roepnaam Godezo) was populair in de elfde eeuw, en dat maakt de identificatie erg lastig. Over de leenman Dirk 'Bavazoon' is naast deze vermelding niets bekend. De graaf Dirk kan Dirk III van West-Frisia zijn geweest (993-1039), maar ook diens zoon Dirk IV (1039-1049). Uit de persoonsnamen in de tekst kan dus slechts worden opgemaakt dat het conflict om Bodegraven zich na het jaar 1010 afspeelde.

De Chronographia en de Bella campestris

Meer details vernemen we van Johannes de Beke. Hij schreef halverwege de veertiende-eeuw zijn *Chronographia* waarin hij uitgebreid berichtte over de belevenissen van de graven van Holland en de bisschoppen van Utrecht. Hij putte daartoe onder meer uit de aantekeningen van de monniken van Egmond en uit oude oorkonden. Hieronder volgt een vertaling van Beke's relaas over de Slag bij Bodegraven. De eerste en de derde zin stemmen overeen met wat de oorkonde van 1064 zei, maar de rest is nieuw.

Er was een graaf Dirk Bavazoon die een goed had van bisschop Adelbold nabij Bodegraven. Deze [Dirk B.] viel Dirk, graaf van Holland, onvermoeibaar aan en bevocht hem [Dirk van H.] dagelijks. Die graaf van Holland verzamelde daartegen een groot leger en overwon Dirk Bavazoon glansrijk en gooide hem met geweld uit zijn bezittingen.

Echter, bisschop Adelbold nam dat zwaar op, verzamelde een enorm leger en besloot zijn vazal in zijn oude macht te herstellen, dat wil zeggen tegen de Hollandse graaf bloedig strijd te leveren. Daarom kwam in het jaar des Heren 1018 op 11 juli voornoemde bisschop op passende wijze met schitterende vaandels en schallende bazuinen naar de plaats waar de strijd zou plaatsvinden. En daartegen kwam Dirk, graaf van Holland, met schitterende vaandels en angstaanjagend klinkende hoorns krijgshaftig tevoorschijn uit zijn tenten en stormde hem op het groene veld tegemoet. En zonder dralen stormden de Utrechtse en de Hollandse lieden afwisselend met doodsverachting op elkaar af, met inzet strijdend om de overwinningskrans en zeer wreed een bloedbad veroorzakend aan beide kanten.

Uiteindelijk na enige tijd was het merendeel van de mankracht van het bisschoppelijke leger vernietigd, door het sneuvelen van dappere edelen, die in die harde strijd gevallen zijn. Zo was daar

Afb. 2. West-Frisia en omliggende gebieden, met de in de tekst genoemde plaatsen. Op deze kaart zijn de moderne staatsgrenzen weergegeven.

*Wedger de kerkvoogd, de graven Wiking en Godezo, de ridders Lanzo, Aldger en Suaffer, met vele anderen, rekruten, en zeer vele lovenswaardige gewapende mannen.*⁷

Bij Beke lezen we dus voor het eerst over een veldslag bij Bodegraven, die door de bisschop van Utrecht jammerlijk werd verloren. Waar Beke dit verhaal vandaan heeft is onbekend. De oudere historische bronnen, voor zover die er nog zijn, zeggen niets over een gevecht bij Bodegraven.⁸ We nemen aan dat Beke de details niet zomaar verzonnen heeft, maar dat hij gebruik heeft gemaakt van bronnenmateriaal dat nu niet meer voorhanden is.⁹ De datum en de namen van de gevallen zouden uit een verloren Utrechtse dodenlijst kunnen komen. In middeleeuwse dodenboeken werden gewoonlijk wel de sterfdatums opgenomen maar niet de jaartallen. Het was van belang dat er

op de juiste dag voor het zielenheil van de overledene werd gebeden, maar hoeveel jaar deze al dood was vond men kennelijk niet zo interessant.

De datum van 11 juli zou dan historisch juist kunnen zijn, maar voor het jaartal 1018 is dit twijfelachtig.

Beke plaatste de Slag bij Bodegraven in hetzelfde jaar als de bekende Slag bij Vlaardingen. Het smadelijke verlies bij Bodegraven zou voor de bisschop de aanleiding zijn geweest om Dirk III een paar weken later (op 29 juli 1018) bij Vlaardingen opnieuw aan te vallen. Nog later in datzelfde jaar volgde er volgens Beke zelfs een derde veldslag. Dirk III, overmoedig geworden na twee overwinningen, viel met hulp van hertog Godfried de Friezen aan, maar werd door hen verslagen.

Deze opeenvolging van gebeurtenissen stemt totaal niet overeen met wat we uit andere bronnen weten. De Slag bij Vlaardingen is al in de elfde eeuw door diverse auteurs van buiten Nederland beschreven, met name door Thietmar van Merseburg (eind 1018) en Alpertus van Metz (1021-1024) en in de Bisschopskroniek van Kamerijk (1024-1025). In die contemporaine verslagen lezen we dat de aanleiding voor de aanval niet alleen lag in de usurpatie van Utrechtse eigendom-

⁷ Beke, *Chronographia*, ed. Bruch 1973, p. 75-77; vertaling: Nieuwenhuijsen & de Ridder 2012, p. 131-132.

⁸ Nieuwenhuijsen & de Ridder 2012.

⁹ Bruch 1973, met name p. XLV.

men door Dirk III, maar ook in het feit dat hij Engelse en Tielse handelaren die langs Vlaardingen kwamen varen beroofde.¹⁰ Die handelaren komen in Beke's kroniek niet voor, net zo min als de keizer en de andere bisschoppen die militaire steun verleenden. Beke doet het voorkomen alsof in Vlaardingen alleen Holland en Utrecht een conflict met elkaar hadden. Geen enkele oudere bron rept over nog een veldslag waarin Dirk III verslagen zou zijn. Hertog Godfried stond volgens Beke in die derde veldslag aan de kant van Dirk III maar in werkelijkheid vochten de twee juist tegen elkaar.

Beke lijkt op zijn bijzondere voorstelling van zaken te zijn gekomen door onduidelijke berichten in diverse oudere bronnen die hij verkeerd heeft geïnterpreteerd.¹¹ Zijn versie van de gebeurtenissen in 1018 is in elk geval niet waarheidsgetrouw. We hoeven zijn bewering dat de Slag bij Bodegraven zich in dat jaar heeft afgespeeld daarom ook niet direct te geloven.

De *Bella campestris* ("de oorlogen op het slagveld") bevat verslagen van zeven militaire conflicten tussen de bisschoppen van Utrecht en de graven van Holland, in de jaren 1000 tot 1300. Het kroniekje is vermoedelijk gebaseerd op Beke's *Chronographia*.¹² Voor wat de Slag bij Bodegraven betreft zijn de bewoordingen in de *Bella* wat beknopter dan in de *Chronographia* maar de datum en de namen van de gevallen zijn gelijk. We zullen ons daarom hierna in eerste instantie richten op de *Chronographia*, en de *Bella* alleen erbij halen als deze extra informatie geeft. Overigens komt Beke's derde veldslag waarin Dirk III verslagen werd in de *Bella* niet voor.

Datering

Dat er is gevochten om het leengoed bij Bodegraven is wel mogelijk, maar de datum van 11 juli

1018 is om twee redenen onwaarschijnlijk. Ten eerste maken Alpertus, Thietmar en de Bisschopskroniek, die overigens uitgebreid berichten en goed geïnformeerd lijken te zijn over de gebeurtenissen in West-Frisia, helemaal geen gewag van een eerdere veldslag in het jaar 1018. Ten tweede is de door Beke voorgestelde opvolging van gebeurtenissen onlogisch omdat de militaire expeditie naar Vlaardingen al was gepland in april 1018, tijdens de Rijksdag in Nijmegen. Deze operatie vergde een serieuze voorbereiding. Het is niet aanmerkelijk dat een van de hoofdrolspelers een paar weken voor de grote dag en zonder hulp van zijn bondgenoten slag ging leveren met de vijand. Dus als er bij Bodegraven is gevochten dan moet dit ofwel geruime tijd vóór of geruime tijd ná 29 juli 1018 zijn gebeurd.¹³

Als indicatie voor een veldslag vóór 29 juli 1018 is wel gewezen op een opmerking van Thietmar dat Dirk III, voorafgaand aan de slag bij Vlaardingen, krijgers van bisschop Adelbold had gedood. Thietmar zegt echter dat dit *herhaaldelijk* was gebeurd. Die formulering duidt op meerdere incidentele schermutselingen en niet op een enkele grote slag.¹⁴ Thietmar kan hiermee in elk geval niet bedoeld hebben op een veldslag op 11 juli 1018 want al in april 1018 beklagde Adelbold zich bij de keizer over Dirks gedrag.

De meeste historici zijn van mening dat de Slag bij Bodegraven enkele jaren ná de Slag bij Vlaardingen werd uitgevochten, maar nog wel ten tijde van Dirk III († 1039).¹⁵ Om de datering nader vast te stellen zullen we een aantal betrokkenen onder de loep nemen.

De *Bella campestris* meldt de deelname van Dirks broer Sicco aan de Slag bij Bodegraven. Hij is volgens de *Tabula* van Egmond overleden op 5 juni 1030.¹⁶ Als deze gegevens kloppen dan moeten we de slag vóór het jaar 1030 plaatsen.

¹⁰ Thietmar van Merseburg, MGH SRG N.S. 9, p. 524-529; Alpertus van Metz, ed. Van Rij 1980 en 1999; *Gesta ep. Camer.*, MGH SS VII, p. 471; zie ook Nieuwenhuijsen & De Ridder, 2012.

¹¹ Nieuwenhuijsen 2010, p. 43.

¹² *Bella camp.*, ed. Muller 1888; Bruch 1973, p. VIII en 77; Nieuwenhuijsen & de Ridder 2012, p. 141 e.v.; Van der Zee 2013, p. 4.

¹³ Nieuwenhuijsen 2010, p. 42-43.

¹⁴ Jongbloed (2008, p. 37) interpreteert Thietmars bericht als 'een' eerder treffen waarin Adelbold was verslagen, maar in het oorspronkelijke handschrift staat *se-pius* = meermaals, herhaaldelijk (facsimile: Nieuwenhuijsen & De Ridder

2012, p. 22). Zo staat het ook in de oudste edities (MGH SS III, 1839, p. 869; PL 139, 1853, kol. 1418) en in de oudste Duitse vertaling: *gar vielfach* (Laurent 1892, p. 354). Jongbloed (2008, n. 57) haalt de transcriptie uit 1935 aan, die *se prius* heeft en, naar een veertiende-eeuwse kopie, *qui prius* (MGH SRG N.S. 9, p. 524 en 525).

¹⁵ Oppermann 1933, p. 85*; De Graaf 1996, p. 103 en noot 160; Van Tuyl 1998, p. 27 en 32; Halbertsma 2000, p. 138; Kuiken 2004, p. 242-244; OHZ nr. 73. Toch houden Jongbloed (2006, p. 96) en Van Winter (2010) vast aan 11 juli 1018.

¹⁶ *Tabula Egm.*, ed. Oppermann 1933, p. 106; zie ook Burgers 2008.

De *terminus ante quem* kan nog verder naar voren worden geschoven want de slag moet nog binnen het episcopaat van Adelbold († 27 november 1026) vallen, enerzijds omdat zowel Beke als de *Bella campestris* hem bij naam noemen en anderzijds omdat Adelbolds opvolger Bernold kort na zijn aantreden (in 1027) vrede sloot met Dirk III.¹⁷ Aan de andere kant is het aannemelijk dat de strijd na de regering van keizer Hendrik II († 13 juli 1024) heeft plaatsgevonden. Hendrik en bisschop Adelbold waren namelijk hechte bondgenoten en de oude keizer zou zijn kameraad niet in de steek hebben gelaten. Na Hendriks dood in 1024 veranderde de relatie tussen de bisschop en het centrale gezag. Er moest een nieuwe koning worden gekozen en daarvoor dienden zich twee kandidaten aan, Koenraad ‘de Oudere’ en Koenraad ‘de Jongere’. Adelbold koos openlijk partij voor de jonge Koenraad, maar die verloor uiteindelijk de verkiezingsstrijd.¹⁸ Adelbold erkende het gezag van Koenraad ‘de Oudere’ pas in maart 1025 toen hij een bisschoppensynode in Grons bezocht waar de nieuwe koning ook aanwezig was.¹⁹ Misschien heeft de bisschop bij die gelegenheid om steun gevraagd tegen zijn lastige buurman, maar Koenraad zal daar niet op in zijn gegaan. Begrijpelijkkerwijs toonde hij niet zo’n warm hart voor Utrecht als zijn voorganger. Het gegeven dat er in Bodegraven geen steun was van de Duitse vorst duidt daarom op een datering na 1024. Uit de bovenstaande aannames blijven 1025 en 1026 over als de mogelijke jaartallen.

Leenman Godezo

Voor een exacte datering zou het nuttig zijn als we de identiteit konden vaststellen van de leenman Godezo die na Unroch het *beneficium* bij Bodegraven in handen kreeg. De vijandelijkheden speelden zich na zijn tijd af. We weten echter, zoals gezegd, niet zeker wie hij was. In de literatuur zijn verschillende kandidaten geopperd, zoals Godizo van Aspel die in de kroniek van Alpertus figureert en die tussen 1012 en 1016 is overleden. Hij had echter, volgens Alpertus, voortdurend ruzie met Adelbold van Utrecht. Het is dus niet logisch dat hij leenman was van diezelfde bisschop.²⁰

Verder is hertog Gothelo van Neder-Lotharingen (1023-1044) genoemd.²¹ Dat kan niet juist zijn want dan zou de slag pas na zijn tijd zijn hebben plaatsgevonden en dat is niet te rijmen met de betrokkenheid van bisschop Adelbold (1010-1026). Een andere mogelijkheid, gesuggereerd door Jongbloed en Van Winter, is Gothelo’s oudere broer en voorganger Godfried ‘de Vredestichter’, de hertog die de keizerlijke expeditie naar Vlaardingen leidde en die op 27 september 1023 overleed.²² De opsteller van de oorkonde van 1064 zou hem dan abusievelijk met de naam van zijn broer hebben aangeduid en zou zijn titel achterwege hebben gelaten. De hertog zou gehuwd zijn geweest met een Hamalandse vrouw en daarom ging het leen bij Bodegraven over op Dirk Bavazoon, ook een Hamalander, zoals we hieronder zullen zien. Er is echter in de bronnen niets bekend over een echtgenote van Godfried of, andersom, van een verbintenis tussen de Hamalandse graven en het voorname hertogengeslacht uit Verdun. Dat neemt niet weg dat Godfried de Vredestichter in theorie wel leenman in Bodegraven kan zijn geweest.

Godiza van Hammenstede lijkt een waarschijnlijker kandidaat. Hij is vóór april 1020 overleden en hij zou dezelfde kunnen zijn als de graaf Godizo die sneuvelde in de Slag bij Vlaardingen op 29 juli 1018. Zijn hof Hammenstede (bij Northeim) droeg hij via de keizer over aan bisschop Meinwerk van Paderborn. Mogelijk ontving Godiza in ruil voor die transactie het leen bij Bodegraven.²³ Hij was zeer waarschijnlijk een aangetrouwd lid van het gravenhuis van Hamaland.²⁴ Bisschop Meinwerk behoorde zeker tot dat geslacht: hij was een zoon van gravin Adela van Hamaland.

Dirk Bavazoon

Dirk Bavazoon was de leenman met wie de moeilijkheden bij Bodegraven begonnen. Over hem weten we zo mogelijk nog minder dan over Godezo. Het is opmerkelijk dat hij vernoemd is naar zijn moeder. Dat zou erop kunnen duiden dat zijn vader overleed toen Dirk zelf nog erg jong was, en dat die vader al in vergetelheid was geraakt, terwijl moeder Bava of Bave nog leefde, toen Dirk

¹⁷ Beke, *Chronographia*, ed. Bruch 1973, cap. 43, p. 81.

¹⁸ Wagner 1871.

¹⁹ Bresslau 1879, p. 55.

²⁰ Kuiken 2004, p. 243.

²¹ Halbertsma 2000, p. 138 en 148.

²² *Ann. Bland.*, MGH SS V, p. 26; Bloch 1902; Coens 1940; Marchandisse 1991; Misonne 1962; Jongbloed 2006; Van Winter 2010, p. 54.

²³ Kuiken 2004, p. 243-244.

²⁴ Bannesch 1972, p. 91-92; Wenskus 1976, p. 17.

volwassen werd en ging meespelen op het politieke toneel.²⁵ Het zou ook nog kunnen dat Bava nooit een echtgenoot heeft gehad.

Vermoedelijk was Dirk Bavazoon ook een Hamalander, en wel een achterkleinzoon van gravin Adela. Samen met haar eerste echtgenoot Immed had zij een zoon Diederik. De kronieken melden niets over diens nageslacht maar Jongbloed en Van Winter veronderstellen dat hij een dochter 'Bava' heeft gehad en dat de Dirk uit Bodegraven haar zoon was, vernoemd naar zijn grootvader. Volgens deze hypothetische genealogie was Dirk een achterneef van bisschop Meinwerk van Paderborn.²⁶ Als Hamalander zou Dirk een plausibele opvolger van leenman Godiza van Hammenstede zijn.

Adela is vermoedelijk rond het jaar 950 geboren. Aan de hand hiervan kunnen we heel globaal iets zeggen over het geboortjaar van haar veronderstelde achterkleinzoon. Wanneer we er van uitgaan dat middeleeuwse moeders rond hun 15e hun eerste kind kregen, en vaders rond hun 20e, dan zou Dirk Bavazoon omstreeks het jaar 1000 geboren kunnen zijn. Hij was dan in 1025/26 oud genoeg om leenman te zijn en om Dirk III aan te vallen, maar in 1018 zou dat ook al mogelijk zijn geweest.

De vader van Dirk Bavazoon

De onbekende vader van Dirk Bavazoon was, volgens Jongbloed, Gerard 'Flamens', heer van Wassenberg, een burcht ten oosten van de Maas, ter hoogte van Venray.²⁷ Dat is echter niet goed mogelijk omdat hij pas na 1033 vanuit Vlaanderen naar het oosten trok, nadat zijn oorspronkelijke bezittingen langs de Schelde door graaf Boudewijn IV waren ingenomen. Als compensatie schonk de Duitse keizer hem de heerschappij over de burcht Wassenberg en het omliggende graafschap Gelre, en om dat tot stand te brengen kan hij getrouwd zijn met Bava, immers de formele erfgename van dat graafschap.²⁸ Dat politieke huwelijk is dan pas

na 1033 voltrokken. Bava's zoon Dirk was al een volwassen man ten tijde van bisschop Adelbold (1010-1026) dus hij moet uit een eerder huwelijk of een eerdere affaire van Bava stammen. Gerard had ook al een zoon uit een eerder huwelijk: Gerard II, vermoedelijk ook geboren rond het jaar 1000. Jongbloed stelt voor dat hertog Godfried de Vredestichter met een zus van Bava getrouwd geweest kan zijn en dan dus een oom van Dirk was. Vanwege die familieband zou het leengoed bij Bodegraven op Dirk zijn overgegaan.²⁹

Van Winter meent dat hertog Godfried de Vredestichter de vader van leenman Dirk was. Die theorie is opmerkelijk, omdat van hem juist bekend is dat hij zonder kinderen stierf en dat daarom zijn broer Gothelo hem als hertog opvolgde. Van Winter omzeilt dit bezwaar door te stellen dat dit uitsluitend gebaseerd is op de melding van de kroniekschrijver Hugo de Flavigny dat Godfried zijn oude dag zonder kinderen sleet.³⁰ Hij kon dus eerder wel kinderen hebben gehad, die al waren gestorven. Zijn vermeende zoon Dirk van Bodegraven zou dan voor 27 september 1023 zijn overleden. Als dat waar zou zijn, dan komt onze datering van de Slag bij Bodegraven na 1024 op losse schroeven te staan. Echter, de argumenten die Van Winter aanvoert voor een vader-zoon relatie tussen hertog Godfried en Dirk Bavazoon houden geen stand.

De hertog zou zich volgens Van Winter op 29 juli 1018 in Vlaardingen zo enthousiast in het strijdgewoel hebben gestort omdat hij daar de belangen van zijn eigen zoon verdedigde. De contemporaine bronnen vertellen echter dat hertog Godfried in Vlaardingen gewoon zijn werk als militair deed. Hij voerde een dienstbevel uit van zijn direct leidinggevende, keizer Hendrik II. Dat hij zich op het eind van de slag, toen de Friezen hem in het nauw hadden gedreven, energiek verdedigde was een kwestie

²⁵ Deze gedachte werd voor het eerst geopperd in 2006 op het Internetforum De Graafschap in de Middeleeuwen, <http://www.graafschap-middeleeuwen.nl/forum2/viewtopic.php?f=3&t=150>.

²⁶ Jongbloed 2006; Van Winter 2010, p. 54.

²⁷ Jongbloed 2006.

²⁸ Verdonk, 1992.

²⁹ Jongbloed stelt verder nog dat Dirk Bavazoon dezelfde was als Dirk 'van de Veluwe' die in 1076 door Godfried van Bouillon in een kerker gevangen werd gezet en daar in 1082 stierf. Van Winter vindt dit onwaarschijnlijk. Voor onze vraagstelling is deze kwestie niet relevant.

³⁰ Hugo de Flavigny, *Chronicon*, MGH SS VIII, p. 270.

van lijfsbehoud. Met familieaangelegenheden had dit niets te maken.³¹

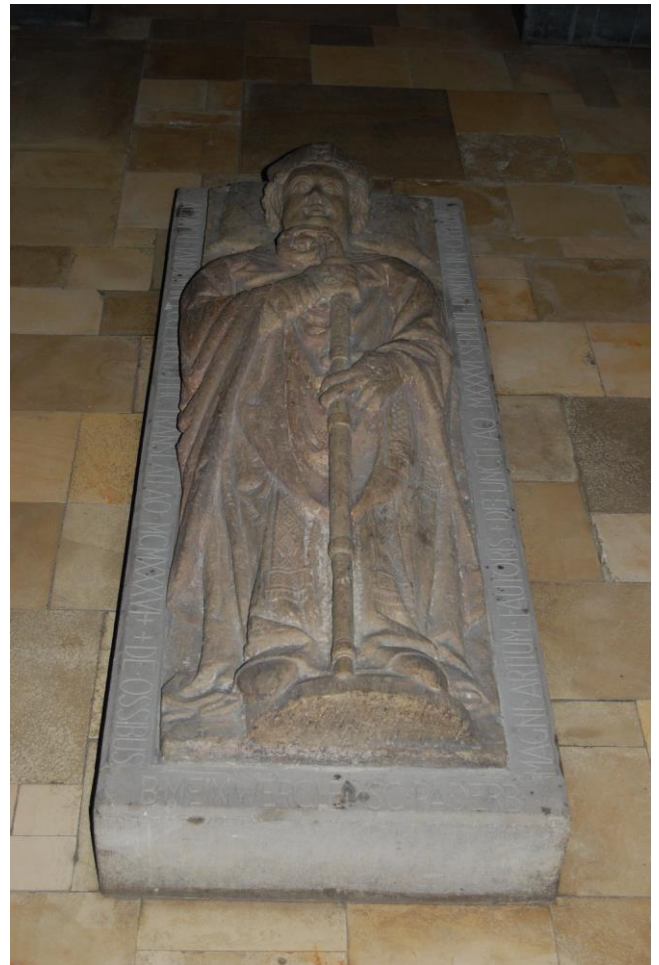
Verder stelt Van Winter dat Dirk 'Bavazoon' naar zijn moeder was vernoemd omdat de bijnaam 'Godfriedszoon' niet onderscheidend genoeg zou zijn. Er liepen in de elfde eeuw in Lotharingen inderdaad erg veel adellijke Godfrieds rond, maar Van Winter gaat voorbij aan het feit dat die voornamelijk voorkwamen in twee families: het huis van Florennes en het huis van Verdun. In die geslachten kwam de naam Dirk of *Theoderic* juist niet voor. Ik heb in deze periode geen 'Dirk Godfriedszoon' kunnen vinden, dus die naam zou juist wel onderscheidend zijn geweest. Ook dit argument moeten we dus verwerpen.

Er is, al met al, geen reden om te veronderstellen dat Dirk Bavazoon een zoon van Godfried de Vredestichter was en ook niet dat hij eerder dan die hertog is overleden.

De leenmannen Godezo en Dirk Bavazoon brengen ons niet veel verder bij de datering van de Slag bij Bodegraven. We wenden daarom onze blik naar een laatste betrokkene. Zowel Beke als de *Bella* vermelden een graaf *Wiking* (in sommige handschriften geschreven als *Wilring*) als een van de gevallen bij Bodegraven. We zullen proberen te achterhalen wie dit precies was.

Wiking van Paderborn

De persoonsnaam *Wiking* was uitzonderlijk en kwam in de elfde eeuw verder alleen voor in een aantal oorkonden uit het bisdom Paderborn, opgesteld in de jaren 1015-1025, dus ten tijde van bisschop Meinwerk (1009-1036).³² Kennelijk behoorde er een edelman genaamd Wiking tot de *inner circle* van de bisschop. Meinwerk op zijn beurt was, zoals we hierboven zagen, vermoedelijk verwant aan de Bodengraafse leenmannen Godezo en Dirk. Het is daarom denkbaar dat hij om zijn familiebelangen aan de Oude Rijn te verdedigen strijders daarheen heeft gestuurd en dat er

Afb. 3 Bisschop Meinwerk van Paderborn is een van de weinige personages uit dit artikel waarvan een nog tastbare herinnering bestaat. Hij ligt begraven in de Dom van Paderborn. De zandstenen dekplaat dateert uit de dertiende eeuw. Foto: Kees Nieuwenhuijsen.

zodoende een Wiking uit Paderborn op het slagveld bij Bodegraven stond.

Als de Paderbornse en de Bodegravense Wiking inderdaad een en dezelfde persoon waren, dan woedde de Slag bij Bodegraven na de datum waarop Wiking zijn de laatste oorkonde ondertekende, dat wil zeggen na 4 januari 1025. Het feit dat hij daarvoor regelmatig en daarna plotseling niet meer in de oorkonden voorkomt kan erop duiden dat hij vrij kort na die datum is overleden.

Wiking van Gelre

De naam *Wilringus* of *Wickingus* duikt wederom op tegen het eind van de Middeleeuwen in genealogische werken over Gelre of Geldern. De bewindvoerders in deze regio werden aangeduid als

³¹ Zie noot 10.

³² Erhard 1847, nrs. 86, 87, 93, 95, 96, 108: *Wiking of Wikin*.

voogden maar ook weleens als graven of prefecten. In de loop van de elfde eeuw verhuisden ze van Gelre naar Zutphen en noemden ze hun nieuwe machtsgebied ‘Gelderland’, naar hun oude thuisbasis. Maar in het begin van de elfde eeuw zaten ze nog langs de Maas en volgens de laatmiddeleeuwse genealogen heette een van die voogden *Wiking*.

Over het voorgeslacht van deze Wiking van Gelre bestaan diverse hypothesen. Hij zou kunnen afstammen van een edelman Meinwerk of diens broer Immed die beiden in 953 sneuvelden, en hij zou daarom verre familie van bisschop Meinwerk kunnen zijn, via een gemeenschappelijke (bet-) overgrootvader.³³ Op grond van die veronderstelde verwantschap en omdat de naam zo zeldzaam was, zou Wiking van Gelre identiek kunnen zijn aan de Wiking uit het bisdom Paderborn. Over het jaar van Wikings aantreden als voogd van Gelre bestaat onduidelijkheid (zie hieronder) maar de geschiedschrijvers melden unaniem dat hij 24 jaar lang in functie is geweest en dat zijn voorganger Megingos (of *Meingos*, *Megengoz* of *Megengaudus*) heette.³⁴ Over deze laatste zijn we wat beter geïnformeerd. Hij had maar één zoon, die als jonge man sneuvelde, en vier dochters. Vermoedelijk trouwde Wiking met een kleindochter van Megingos en heeft hij zo de voogdij verkregen.³⁵

Megingos is vooral bekend doordat hij samen met zijn vrouw Gerberga een nonnenklooster stichtte in Vilich, bij Bonn. Het godvruchtige echtpaar werd voor het laatst genoemd in een oorkonde van 24 mei 996. Uit de tekst is op te maken dat Megingos toen nog leefde terwijl Gerberga kort daarvoor was gestorven.³⁶ Hun dochter Adelheid

was de eerste abdes van Vilich en zij werd daar later als heilige vereerd. De *Vita* van Adelheid, geschreven in 1057, zegt dat haar vader haar moeder drie jaar overleefde.³⁷ Op grond van deze gegevens wordt tegenwoordig algemeen aangenomen dat Megingos in of om het jaar 998 is overleden.³⁸ Echter, de geschiedschrijvers uit de jaren 1400-1800 noemden bijna allemaal 1001 als het overlijdensjaar van Megingos.³⁹ Voor zo ver ik heb kunnen nagaan gaat dit terug op een Kaspar van Hartevelt, een kanunnik uit Grave die rond 1445 overleed. Zijn handgeschreven Kroniek van Gelderland is het oudst bekende genealogische werk over de voogden van Gelre. De Kroniek is nooit in druk uitgegeven maar is wel geraadpleegd door geschiedschrijvers uit de volgende eeuwen.⁴⁰ Moeten we nu de oude geschiedschrijvers of de moderne historici geloven? Enerzijds zijn de laatmiddeleeuwse genealogieën pas eeuwen na dato opgesteld en bevatten ze nogal eens discrepanties en slordigheden. Anderzijds is de betrouwbaarheid van de oorkonde van 996 en van de *Vita Adelheidis*, waarop het sterfjaar 998 is gebaseerd, ook niet geheel onbetwist.⁴¹ Het is dus de vraag of we het sterfjaar van Megingos op 998 of op 1001 moeten stellen, en bijgevolg of zijn opvolger Wiking in 1022 of 1025 (want 24 jaar later) is overleden.

Wiking in Utrecht

De *Historia Gelrica* van Johannes Pontanus, uit 1639, werpt enig licht op deze kwestie. Volgens Pontanus was Wiking uit Gelre aanwezig bij de wijding van de nieuwe St-Maartenskerk in Utrecht op 26 juni 1023. De oude kerk was in 1017 afgebrand en was door bisschop Adelbold glorieus

³³ De ouders van bisschop Meinwerk waren Immed en Adela, maar Immeds ouders zijn niet bekend. Zie ook Krüger 1950, p. 90-95; Eckhardt 1964, p. 46; Oostebink 2008, p. 207 en 258.

³⁴ Oostebink (2008, p. 210) besprak ook al de mogelijkheid dat Wiking van Gelre dezelfde zou zijn als de gesneuvelde graaf. De regeringsduur van 24 jaar paste echter niet in Oostebinks jaartallenschema, dat uitging van 998 als begin van Wikings bewind en 1018 voor de Slag bij Bodegraven.

³⁵ Oostebink 2008, p. 209.

³⁶ Lacomblet 1840, nr. 126.

³⁷ Bertha, *Vita Adelheidis*, MGH SS XV-2, p. 759.

³⁸ Schlafke 1968, p. 270; Verdonk 1992, p. 9; Giersiepen 2000; Jahn 2001; Jongbloed 2008, p. 47 en n. 95; Oostebink 2008, p. 201; Jackman 2013, p. 11.

³⁹ Aquilius 1567, p. 36; Molanus 1595, p. 282; Van der Haar 1605, p. 786; Scriverius 1609, p. 8;

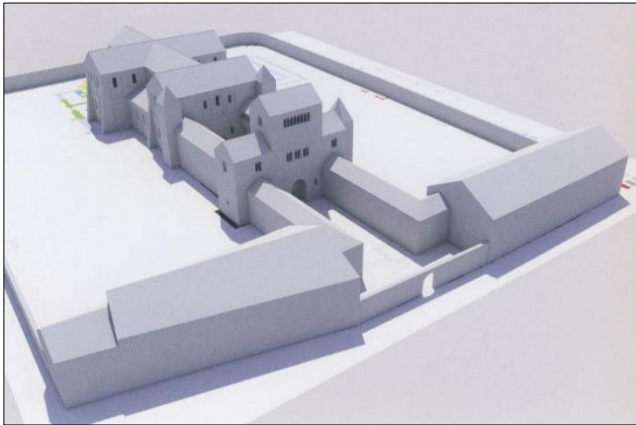
Pontanus 1639, Liber V, p. 76; Knippenbergh 1719, p. 57; Spaen 1802, p. 37.

Rolevinck (1480, folio 315v) stelde Megingos' overlijdensjaar op 1011, maar ging ervan uit dat hij 38 jaar lang voogd was, terwijl de oudst bekende bron 28 jaar geeft (Kroniek van Gelre uit 1477, ed. van Doorninck 1904, p. 4-5; zie ook Oostebink 2008, p. 200 e.v.).

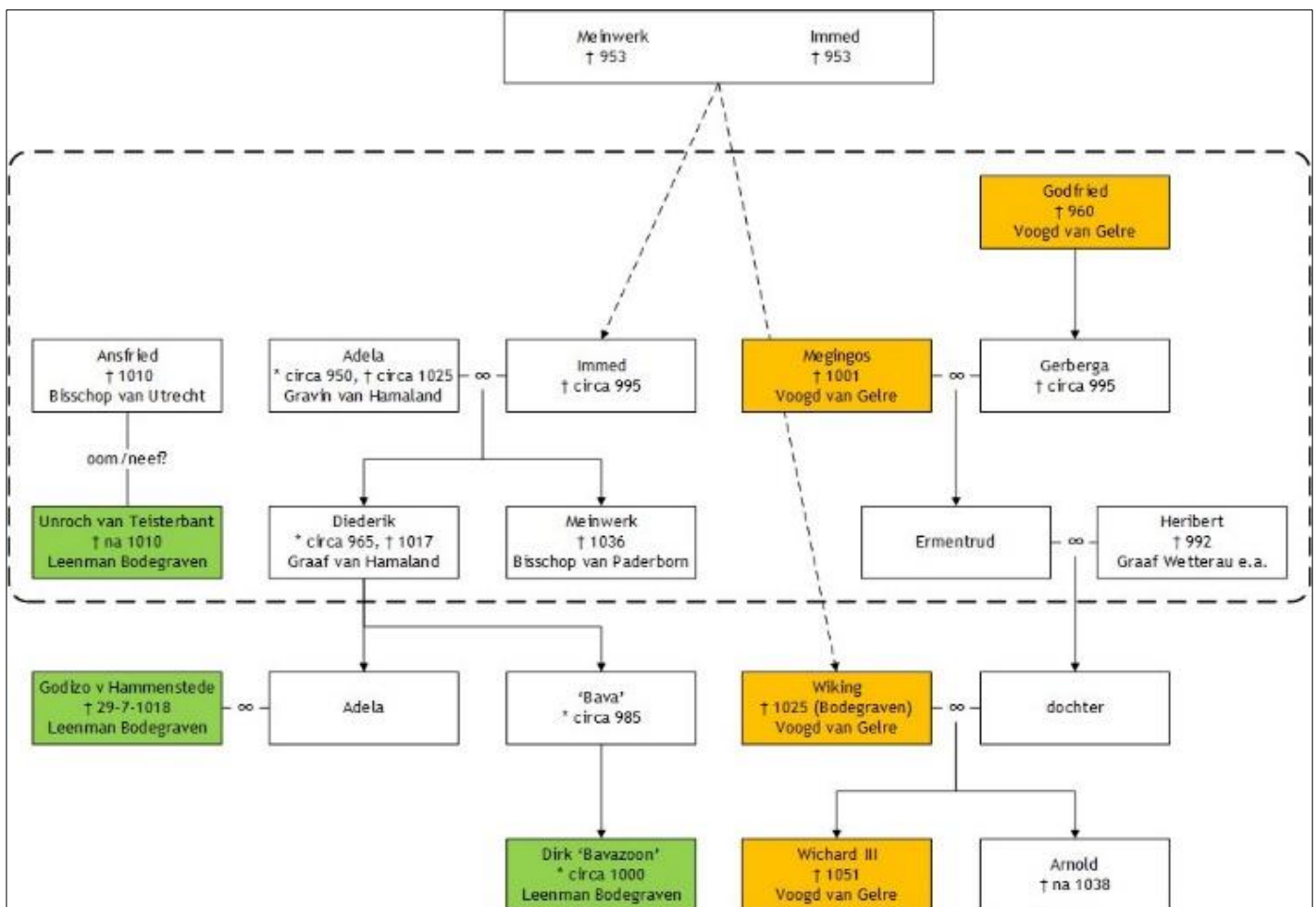
Volgens Willem de Berchen (*Cronica brevis*, ed. Spaen 1802, p. 2-3) stierf Megingos in 1004. Dit afwijkende jaartal laat ik hier buiten beschouwing.

⁴⁰ Van der Aa 1867, p. 72. Pontanus, Knippenbergh en Spaen noemen als bron het *Martyrologium Romanum*. Dit gaat, voor wat Megingos betreft, via Molanus ook terug op Hartevelt.

⁴¹ Giersiepen 1988, p. 17, n. 4; Jongbloed 2009, p. 43.

Afb. 4. Een driedimensionale reconstructie van de St-Maartenskerk in Utrecht, ook wel de Dom van Adelbold genoemd, zoals deze er ten tijde van de wijding in 1023 uitgezien kan hebben. Uit: Hundertmark 2012, p. 60.

Afb. 5. De familierelaties tussen leenmannen van Bodegraven en de voogden van Gelre. De relaties binnen het kader zijn gebaseerd op historische bronnen; die daarbuiten zijn hypothetisch.

herbouwd. De wijding werd bijgewoond door vele hoogwaardigheidsbekleders waaronder zelfs keizer Hendrik II.⁴² Als Wiking er ook bij was, dan kan hij niet al in 1022 zijn overleden, maar wel in het jaar 1025.

Overige deelnemers

Behalve Wiking vielen bij Bodegraven ook nog een kerkvoogd Wedger, een graaf Godezo, en drie ridders genaamd Lanzo, Aldger en Suaffer. Deze

⁴² Pontanus 1639, liber V, p. 78; over de datering van de kerkwijding: *Ann. Egm.*, ed. Gumbert-Hepp 2007, p. 122; Beke, *Chronographia*, ed.

Bruch 1973, p. 79; *Ann. s. Mar.*, MGH SS 15-2, p. 1301; Hirsch 1875, p. 259-260.

slachtoffers heb ik niet nader kunnen identificeren. Wedger (of Wigger) en Lanzo (een afkorting van Lambert) waren in de middeleeuwen gangbare namen. Ook Godezo (of Godfried) was, zoals gezegd, in de elfde eeuw een populaire naam.⁴³ De voornaam Suaffer (of Suafher) was juist heel uitzonderlijk. Het eerste element *Svaba* verwijst naar de volksnaam Schwaben.⁴⁴ In de elfde eeuw is deze naam in *Frisia* verder niet aangetroffen,⁴⁵ wat erop duidt dat hij van elders uit het Duitse Rijk kwam. Voor de datering van de Slag bij Bodegraven bieden deze namen van gesneuvelden geen aanknopingspunten.

Tot besluit

Samenvattend kunnen we vaststellen dat het beschikbare bronnenmateriaal karig en vaak discutabel is, maar dat, als we uitgaan van een datering van de Slag bij Bodegraven op 11 juli 1025, alle puzzelstukjes wel precies op hun plaats vallen. De slag vond dan plaats na de dood van leenman Godezo (29-7-1018 of 27-9-1023), na de dood van keizer Hendrik II (13-7-1024), na de laatste optredens van voogd Wiking (26-6-1023 in Utrecht en 3-1-1025 in Paderborn), in het vermoedelijke sterfjaar van Wiking (1001 + 24 = 1025) en voor het eind van het episcopaat van Adelbold (26-11-1026).

Het is opmerkelijk dat we bisschop Adelbold op 26 juli 1025, twee weken na de hier veronderstelde gevechtsdatum, aantreffen op een Hofdag in Trebur, nabij Mainz. Daar vaardigde de Duitse koning Koenraad II drie oorkonden uit, waarin hij gunsten die door zijn voorganger aan het bisdom Utrecht waren verleend, bevestigde.⁴⁶ Het lijkt of Adelbold na het verlies bij Bodegraven onmiddellijk de koning heeft opgezocht om zijn rechten elders in zijn bisdom zeker te stellen.

Tenslotte nog enkele woorden over de betekenis van de Slag bij Bodegraven. Het omstreden gebied besloeg slechts enkele vierkante kilometers veen en op het eerste gezicht is het merkwaardig dat hierover zo'n bittere strijd is gevoerd waarin

zo velen het leven lieten. Het ging echter wel om een strategisch gelegen gebied. Wie hier de macht had beheerste ook de verder westwaarts gelegen oevers van de Oude Rijn en kon daar de revenuen opstrijken van de veenontginningen die in deze periode op gang kwamen. Dirk III heeft hier een goede slag geslagen.

Bronnen en literatuur

Aa, A.J. van der, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*, deel VI, Van Breederode, Haarlem, 1867.

Alpertus van Metz, *De diversitate temporum*, ed. H. van Rij, *Gebeurtenissen van deze tijd*, Alpertus Mettensis/Alpertus van Metz, Verloren, Amsterdam, 1980 (Latijnse tekst plus Nederlandse vertaling).

Nederlandse vertaling ook in H. van Rij, *Alpertus van Metz, Gebeurtenissen van deze tijd, Een fragment over bisschop Diederik I van Metz en De mirakelen van de heilige Walburg van Tiel*, Verloren, Hilversum, 1999.

Althoff, G. & J. Wollasch, *Die Totenbücher von Merseburg, Magdeburg und Lüneburg*, MGH Libri mem. N.S. 2, 1983.

Annales Blandinienses, MGH SS V, 20-34.

Annales Egmondenses, ed. M. Gumbert-Hepp, J.P. Gumbert & J.W.J. Burgers, *Annalen van Egmond*, Verloren, Hilversum, 2007, 1-333 (volledige tekst plus Nederlandse vertaling).

Annales et Notae S. Mariae Ultraiectenses, MGH SS 15-2, 1298-1304.

Aquilus, H., *Compendium Chronici Geldrici*, Keulen, 1567.

⁴³ In het Dodenboek van Merseburg staat op 11 juli een *Godizo* die 'met vele anderen is gedood', maar dat is vermoedelijk een misplaatste notitie betreffende de slag van 29 juli 1018. Althoff & Wollasch, 1983, p. XXVII; zie ook Nieuwenhuijsen & De Ridder 2012, p. 151 e.v.

⁴⁴ Förstemann 1900, p. 1373.

⁴⁵ Nieuwenhuijsen 2012, website Namen in de Lage Landen.

⁴⁶ OSU nrs. 180, 181, 182; MGH DD K II nrs. 43, 44, 45; zie ook Bresslau 1879, p. 90-91.

Bannesch, H., *Das Bistum Paderborn unter den Bischöfen Rethar und Meinwerk: 983-1036*, Studien und Quellen zur westfälischen Geschichte 12, Selbstverlag des Altertumsvereins, Paderborn, 1972.

Beke, J. de, *Chronographia*, ed. H. Bruch, Nijhoff, 's-Gravenhage, 1973.

Bella Campestria, ed. S. Muller Fzn., Drie Utrechtsche kroniekjes, voor Beka's tijd, *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap* (BMHG) 11, 1888, 460–509.

Berchen, W. de, *Cronica brevis*, ed. W.A. van Spaen, *Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland*, Wild & Altheer, Utrecht, 1802.

Bertha, *Vita Adelheidis Abbatissae Vilicensis*, MGH SS XV-2, 754-763.

Bloch, H. (ed.), *Das Nekrolog des Klosters S. Vanne, Jahr-buch der Gesellschaft für lothringische Geschichte und Altertumskunde* 14, 1902, 131-150.

Bresslau, H., *Jahrbücher der Deutschen Geschichte Konrad II.*, Band I, Ducker & Humblot, Leipzig, 1879.

Bruch, H., *Chronographia Johannis de Beke*, Nijhoff, 's-Gravenhage, 1973.

Burgers, J.W.J., *De abdij van Egmond en het begin van het Hollandse oorkondewezen*, in: G.N.M. Vis, *Het klooster Egmond: hortus conclusus*, Verloren, Hilversum, 2008, 71–101.

Coens, M. (ed.), *Un Calendrier-obituaire de Saint-Laurent de Liège, Analecta bollandiana* 58, 1940, 48-78.

Eckhardt, K.A., *Eschwege als Brennpunkt thüringisch-hessischer Geschichte*, Trautvetter & Fischer, Marburg/Witzenhausen, 1964.

Erhard, H.A., *Regesta Historiae Westfaliae*, Band I, Regensberg, Münster, 1847.

Förstemann, E., *Altdeutsches Namenbuch*, Bonn, 1900.

Gesta episcoporum Cameracensium, MGH SS VII, 393–525.

Giersiepen, H., *Zum Gründungsbesitz des Stiftes Vilich, Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* C 191, 1988, 17-21.

Giersiepen, H., *Die Inschriften der Stadt Bonn*, Reichert-Verlag, Wiesbaden, 2000.

Graaf, R. de, *Oorlog om Holland 1000-1375*, Verloren, Hilversum, 1996.

Haar, F. van der, *De Vitis sanctorum*, Quentelij, Keulen, 1605.

Halbertsma, H., *Frieslands oudheid. Het rijk van de Friese koningen, opkomst en ondergang*, Matrijs, Utrecht, 2000.

Henderikx, P.A., *De beneden-delta van Rijn en Maas*, Verloren, Hilversum, 1987.

Henderikx, P.A., *De bisschop van Utrecht en het Maas-Merwede-gebied in de elfde en twaalfde eeuw*, in: B. van Bavel e.a., *Land water en bewoning*, Verloren, Hilversum, 2001, 38-67. Oorspronkelijk gepubliceerd in: E.S.C. Erkelens-Buttinger e.a. (eds.), *De kerk en de Nederlanden*, Verloren, Hilversum, 1997, 99–128.

Hirsch, S., *Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Heinrich II.*, Band 3, Duncker & Humblot, Berlin, 1875.

Hugo de Flavigny, *Chronicon*, MGH SS VIII, 280-503.

Hundertmark, H., *Naar Adelbolds voorbeeld*, in: H. van Engen & K. van Vliet (eds.), *De nalatenschap van de Paulusabdij in Utrecht*, Verloren, Hilversum, 2012, 37-68.

Jackman, D.C., *Gerhard Flamens (Part Two)*, Editions Enlappage, Pennsylvania, 2013.

Jahn, R.G., *Die Genealogie der Vögte, Grafen und Herzöge von Geldern*, in: J. Stinner & K.-H. Tekath (eds.), *Gelre – Geldern – Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre*, Geldern, 2001, 29–50.

Jongbloed H.H., Tussen 'Paltsverhaal' en 'Ijssellinie'. Averarda 'van Zutphen' († 11 augustus [961]) en de geboorte van de graafschappen Zutphen en Gelre (1026-1046), *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 97, 2006, 57-130.

Jongbloed H.H., De Flamenses in de elfde eeuw. Oorsprong en ontplooiing van het Gelderse gravenhuis, *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 99, 2008, 27-90.

Jongbloed H.H., Vier 'Xantener' Gottfriede (c. 905-1018), in: A.-J. Bijsterveld e.a. (eds.), *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 12, Verloren, Hilversum, 2009, 40-75.

Knippenbergh J., *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae*, Foppens, Brussel, 1719.

Kroniek van Gelre (1477), ed. P.N. van Doorninck, *Geldersche kronieken I*, Werken Gelre 5, Arnhem, 1904, 3-18.

Krüger, S., *Studien zur Sächsischen Grafschaftsverfassung im 9. Jahrhundert*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1950.

Kuiken, K., 'Na Unroch Godizo'. Het taaie leven van een falsum, *De Nederlandsche Leeuw* 121, 2004, 238-254.

Lacomblet, T.J., *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*, Band I, Wolf, Düsseldorf, 1840.

Laurent, M., (vert.), Die Chronik des Thietmar von Merseburg, *Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit* 39, Dytschen, Leipzig, 1892.

Marchandisse, A. (ed.), *L'obituaire de la cathédrale Saint-Lambert de Liège (XIe-XVe siècles)*, Académie royale de Belgique, Bruxelles, 1991.

MGH DD K II = *Die Urkunden Konrads II.*, H. Bresslau (ed.), MGH DD K II, 1909.

Misonne, D. (ed.), L'Obituaire primitif de l'abbaye de Florennes, *Revue Benedictine* 72, 1962, 96-108.

Molanus, J., *Natalus Sanctorum Belgii*, Masium & Zangrium, Leuven, 1595.

Nieuwenhuijsen, K., De Slag bij Vlaardingen (1018), *Terra Nigra* 176, 2010, 32-50.
Digitale versie: www.keesn.nl/vlaard.

Nieuwenhuijsen K., 2012, website *Namen in de Lage Landen*, www.keesn.nl/names.

Nieuwenhuijsen, K. & T. de Ridder, *Ad Flardingun. Vlaardingen in de elfde eeuw*. Verloren, Hilversum, 2012.

OHZ = Koch, A.C.F., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, I: eind van de 7e eeuw tot 1222*, Nijhoff, 's-Gravenhage, 1970.

Oostebink, E. W., Der Drache und die Vögte von Geldern, *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein (AHVNr)* 211, 2008, 191-267.

Oppermann, O., *Fontes Egmundenses*, Kemink, Utrecht, 1933.

OSU = Muller, S. & A.C. Bouman, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, I: tot 1197*, Oosthoek, Utrecht, 1920.

Pontanus, I.I., *Historiae Gelricae Libri XIV*, Van Wieringen, Harderwijk, 1639.

Rolevinck, W., *Fasciculus temporum*, Veldenaer, Utrecht, 1480.

Schlafke J., Leben und Verehrung der heiligen Adelheid von Vilich, in: Irmingard Achter (ed.), *Die Stiftskirche St. Peter in Vilich*, Rheinland Verlag, Düsseldorf, 1968, 260-344.

Scriverius, P., *Batavia illustrata*, Elsevier, Leiden, 1609.

Spaen, W.A. van, *Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland*, Wild & Altheer, Utrecht, 1802.

Tabula Egmundana (Necrologium Egmundense), ed. O. Oppermann, *Fontes Egmundenses*, Kemink, Utrecht, 1933, 105-110.

Thietmari Chronicon, J.M. Lappenberg (ed.), MGH SS. III, 1839, 733-871

Thietmari Chronicon, J.P. Migne (ed), *Patrologiae Latinae* 139, 1853, kol. 1183-1422.

Thietmar van Merseburg, *Chronicon*,
R. Holzmann (ed.), MGH SRG N.S. 9, 1935.

Tuyl, W. van, *Het ambacht Zwammerdam*,
Verloren, Hilversum, 1998.

Verdonk H., *De oorsprong der graven van
Gelre* (brochure 7), Lelystad, 1992.

Wagner, F., *Die Wahl Konrad II. zum römischen
König*, Karstner, Göttingen, 1871.

Wenskus, R., Sächsischer Stammesadel und frän-
kischer Reichsadel, Abhandlungen der Akademie
der Wissenschaften zu Göttingen: Philologisch-
Historische Klasse, Vol. 93-94, 1976.

Winter, J.M. van, Mittelreichisches Friesland eine
Markgrafschaft?, *Jaarboek voor middeleeuwse ge-
schiedenis* 13, 2010, 33–57.

Zee, A. van der, *Bella campestris*, Creative
Commons, 2013.